

DOI 10.4467/25439561KSR.22.013.16365

ANNA CHOLEWA-PURGAL

 <https://orcid.org/000-0003-3281-8475>

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza

Częstochowa

ELEMENTY DUCHOWOŚCI PRAWOSŁAWNEJ OCALONE OD ZAPOMNIENIA W ANGLOSPHERZE: MYTARSTWA W MYŚLI OJCA SERAFINA ROSE’A

ELEMENTS OF ORTHODOX SPIRITUALITY SAVED FROM OBLIVION IN THE ANGLOSPHERE: AERIAL TOLL HOUSES IN THE THOUGHT OF FR. SERAPHIM ROSE

Streszczenie

Referat podejmuje próbę ukazania myśli Ojca Serafina Rose’a (1934-1982), amerykańskiego konwertyty, który stał się jednym z najwybitniejszych przedstawicieli prawosławnej teologii końca XX wieku, w kontekście jej wpływu na współczesną kondycję Cerkwi w Rosji i poza Rosją, a zwłaszcza w odniesieniu do doktryny o mytarstwach (teloniach), postrzeganej przez Serafina jako patrystyczną naukę eschatologiczną utrwaloną w przedschizmatycznych pismach Kościoła.

Abstract

The paper attempts to view the thought and works of Father Seraphim Rose (1934-1982), an American convert who became one of the most notable Orthodox theologians of the late 20th c., in the light of his impact on the current condition of the Orthodox Church both in Russia and abroad, focusing on the issue of aerial toll houses (telonia), which he saw as a vital part of patristic eschatology preserved in the pre-schismatic writings of the Church Fathers.

Słowa kluczowe: samizdat, prawosławna eschatologia, telonia, Rosyjski Kościół Prawosławny poza granicami Rosji

Keywords: Samizdat, Orthodox Eschatology, Telonia, Russian Orthodox Church Outside of Russia

W czasach wojującego ateizmu i bezwzględnej walki z religią pod sztandarem komunizmu, będącej pokłosiem rewolucji bolszewickiej z 1917 roku i triumfującej w okresie stalinizmu, Cerkiew prawosławna przeżywała jeden z najgłębszych kryzysów w swej wielowiekowej historii. Zafascynowany marksizmem i darwinizmem, były uczeń szkoły parafialnej i student prawosławnego seminarium duchownego w Gruzji sprawował rządy żelazną pięścią, dążąc za wszelką cenę do całkowitego wykorzenienia religii ze świadomości i kultury ludzi. Likwidacja dziesiątek tysięcy świątyń, klasztorów, szkół, oraz egzekucje, aresztowania i represjonowanie duchownych i wiernych Cerkwi, ukierunkowane były na całkowitą eksterminację religii, której nie powstrzymały próby współpracy i kompromisu podejmowane przez prawosławnych hierarchów, zwłaszcza metropolitę Sergiusza, wybranego w 1943 roku na patriarchę Moskwy. W okresie krwawych prześladowań Cerkiew zesłała do podziemia, i w niektórych ośrodkach, takich, jak Piotrogród (od 1924 roku przemianowany na Leningrad), funkcjonowała jako Kościół katakumbowy¹, w opozycji do władzy komunistycznej i kolaborujących z nią hierarchów, a jednym z filarów jej działalności był *samizdat*, czyli publikacje drugiego obiegu wydawniczego, niezależne od cenzury sowieckiej, krytykujące reżim i jego bezbożną ideologię². Prócz wybitnych dzieł poezji, prozy i publicystyki tamtych czasów, wolna prasa podziemna publikowała także treści teologiczne, broniące wiary prawosławnej i jej tradycji.

Warto przypomnieć, iż jeden z ciekawszych i wyrazistszych głosów, przemawiających w nurcie „cerkiewnego samizdatu”³ w obronie systemowo wykorzenianego prawosławia, pochodził zza żelaznej kurtyny, z przeciwnego bieguna politycznego i społeczeństwa, którego kultura masowa promowała i symbolizowała ponowoczesność Zachodu, to jest z USA. Był to głos rodowitego Amerykanina, z południowej Kalifornii, który zawiedziony liberalizmem wyznania protestanckiego swej rodziny⁴ poszukiwał prawdy: najpierw w filozofiach Dalekiego Wschodu,

---

¹ V. Moss, *The Battle for the Russian Orthodox Church*, 2016, [w:] https://www.academia.edu/25318530/THE_BATTLE_FOR_THE_RUSSIAN_ORTHODOX_CHURCH [dostęp: 30.05.2022], s. 277. [Data dostępu wszystkich cytowanych w artykule źródeł internetowych to 30.05.2022 – A.Ch.P.].

² Zob. hasło [Samizdat], [w:] *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/technology/samizdat>.

³ K. Łucienko, *Prawosławnyj samizdat w Sawieckim Sajuzie*, 2004, [w:] http://www.vestnik.ru/history/pravoslavnyj_samizdat_v/. [Z racji specjalizacji filologicznej (anglistyka) reprezentowanej przez autorkę tegoż artykułu większość cytowanych tu źródeł pochodzi z bibliografii polsko- i anglojęzycznej, w drugim przypadku w przekładzie własnym – A.Ch.P.].

⁴ Matka Eugeniusza, Esther, była metodystką, zaś jego ojciec, Frank, katolikiem, który ostatecznie, z powodu wyznania żony, stał się protestantem, por. H. Damascene, [Hieromnich Damascene, opat z Platyny, przed wyświęceniem John Christensen – A.Ch.P.], *About the Author*, [w:] S. Rose, *The Soul after Death*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 2020, s. 273. Rose został ochrzczony w wieku

zwłaszcza w taoizmie (dla którego zgłębienia nauczył się biegle języka chińskiego) i w buddyźmie, a następnie na fali beatnikowskiego buntu, w produktach anarchizmu, relatywizmu i ateizmu, eksperymentując z narkotykami, alkoholem i homoseksualizmem, by wreszcie, będąc na dnie i, jak sam powiedział, „w piekle”⁵, zetknąć się z prawosławiem, którego odkrycie zmieniło radykalnie jego życie oraz pozwoliło, jak twierdzą biografowie, zerwać ostatecznie ze wszystkimi uzależnieniami⁶. Mowa o Eugeniuszu Denisie Rose’ie (Eugene Dennis Rose) (1934-1982), jednym z najwybitniejszych amerykańskich myślicieli i apologetów prawosławia ubiegłego wieku, który, zdewastowany wpływem zachodniej ponowoczesności, przed swym nawróceniem napisał: „jestem chory, tak, jak chorzy są wszyscy ludzie, którzy znajdują się daleko od miłości Boga”⁷.

Postrzegając współczesny nihilizm, zapowiadany przez Nietzschego i zilurowany między innymi w kreacjach literackich Dostojewskiego, jako straszliwą, globalną chorobę XX wieku, Rose rozpoznał w teźże ideologii źródło wszelkich ataków na religię i na wartości ewangeliczne: Jeśli przyjmie się, że „Bóg umarł, to [wówczas – wtrąc. A.Ch.P.] człowiek staje się Bogiem i wszystko jest możliwe”⁸. Demoniczne ideologie Stalina i Hitlera Rose interpretował jako manifestacje Antychrysta, które wyrażały jednak „ogromny głód Chrystusa”⁹.

Pod koniec lat 50., rozpaczliwie poszukując prawdy, dwudziestokilkuletni Rose trafił przypadkiem do rosyjskiej cerkwi w San Francisco i doświadczył osobistej epifanii, po raz pierwszy czując w głębi duszy, iż jest „w domu” i że nadszedł kres jego duchowej tułaczki, mimo, że niewiele rozumiał z podniosłej celebracji sprawowanej w nieznanym języku¹⁰. Zdolności językowe¹¹ i intelektualne Eugeniusza pomogły mu stopniowo poznać język rosyjski i prawosławie, i odkryć, że „Prawda to nie abstrakcyjne [i czysto intelektualne – wtrąc. A.Ch.P.] pojęcie, ale coś osobowego – to w istocie Osoba – poszukiwana i kochana. I tak [Rose – wtrąc.

---

lat czternastu, por. T. Wyszomirski, *Kim naprawdę był O. Serafin Rose?* „Frona. Pismo Poświęcone” 2020, nr 13-14, [w:] <https://www.frona.pl/a/kim-tak-naprawde-byl-o-serafin-rose>. 102148.html.

⁵ E. Rose, cyt. [w:] *Editor’s Preface*, H. Damascene, [w:] E. Rose, *Nihilism: the Root of the Revolution of the Modern Age*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 2020, s. 6.

⁶ Istnieją trzy biografie Ojca Serafina: jedna napisana przez jego siostrzenicę i pisarkę, Cathy Scott: *Father Seraphim Rose: His True Life and Private Letters*, Yonkers, Regina Orthodox Press, 2000, oraz dwie przez współbrata, Damascena (ur. w 1961 r.): *Not of This World: The Life and Teaching of Father Seraphim Rose* Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 1993, i *Father Seraphim Rose: His Life and Works*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 2003. Żadna z tych biografii anglojęzycznych nie została jeszcze, jak się zdaje, przetłumaczona na język polski.

⁷ H. Damascene, *Editor’s Preface*, [w:] E. Rose, *Nihilism...*, op.cit., ss. 5-6.

⁸ E. Rose, *Nihilism...*, op.cit., s. 7.

⁹ Ibidem, s. 6.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Rose ukończył Uniwersytet Kalifornijski w 1961 r. z tytułem magistra filologii orientalnej, por. H. Damascene, *About the Author...*, op.cit., s. 274.

A.Ch.P.] spotkał Chrystusa”¹². W 1962 roku Eugeniusz przyjął prawosławie i jego gorliwość została szybko zauważona przez ojca Jana Maksymowicza (1896-1966), arcybiskupa w rosyjskiej katedrze w San Francisco, a wcześniej w Szanghaju, skąd Jan zmuszony był wyjechać, odmówiwszy współpracy z władzami komunistycznymi¹³. W San Francisco władcyka Jan ukończył wstrzymaną wcześniej budowę katedry i ożywił oraz scalił wspólnotę prawosławną, zachowując wierność patrystycznemu nauczaniu Cerkwi i odcinając się od wszelkiej zależności politycznej, której uległ Rosyjski Kościół Prawosławny w Rosji¹⁴. Blisko trzydzieści lat po swej śmierci, w 1994 roku, Jan został kanonizowany w Rosyjskim Kościele Prawosławnym poza Rosją¹⁵.

Świadcstwo życia i ascezy św. Jana wywarło niewątpliwie istotny wpływ na duchowość Rose’a, którego konwersja okazała się tak głęboka, iż po sześciu latach przygotowań wstąpił do prawosławnego seminarium, a po dwuletnim ascetycznym życiu w Platynie, leśnej pustelni w północnych lasach Kalifornii, którą współtworzył, przyjął imię zakonne Serafin, inspirowany żywotem wielkiego świętego prawosławia, Serafina z Sarova¹⁶. W 1977 roku Rose został wyświęcony na kapłana, stając się hieromnichem z Platyny, gdzie współzałożył monaster św. Hermana z Alaski, odnawiając zapomniane niemal tradycje wczesnego monastycyzmu i gdzie kontynuował działalność Wydawnictwa św. Hermana z Alaski, istniejącego do dziś, (podobnie jak monaster), a założonego przez Rose’a jeszcze w 1964 roku przy katedrze w San Francisco z błogosławieństwem św. Jana Maksymowicza¹⁷.

Większość licznych pism i homilii Ojca Serafina, a także wydawany do dziś periodyk „Prawosławne Słowo” (The Orthodox Word), powstały w maleńkiej zgrzebnej chatce, zbudowanej przez niego własnoręcznie pośród leśnego pustkowi, w którym spędził całe swe monastyczne życie, i wydrukowane były z mazołem na starodawnej ręcznej prasie, którą platyński eremita zakupił i samodzielnie złożył¹⁸. Słowa Serafina, zapisane na odludziu północnej Kalifornii, miały, jak się potem okazało, szeroko i długofalowo rezonować wśród czytelników zarówno ZSRR i innych wspólnot prawosławnych bloku wschodniego, jak i czytelników

¹² Ibidem, ss. 6-7.

¹³ A. Mileant, *The Life of Saint John, Wonderworker of Shanghai and San Francisco for Young People*, La Canada, Holy Trinity Publications, 2001.

¹⁴ Ibidem, s. 22.

¹⁵ Ibidem, s. 30.

¹⁶ H. Damascene, *Father Seraphim Rose: His Life and Works*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 2003, ss. 56-57.

¹⁷ L. Farley, *Appreciating Seraphim Rose*, 2014, [w:] <https://blogs.ancientfaith.com/noother-foundation/appreciating-seraphim-rose/>.

¹⁸ H. Damascene, *Father Seraphim Rose: His Life and Works...*, op.cit., s. 60.

anglosfery, walcząc o ocalenie prawosławnej wiary od zapomnienia, zniewolenia i wpływów nowoczesności, zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie.

Przyszłość prawosławia, które Serafin uważał za pełnię prawdy o Bogu, stała się największą ziemską troską hieromnicha z Platyny, zwłaszcza w obliczu wielkiego kryzysu rosyjskiej Cerkwi, systemowo prześladowanej przez komunistycznych dyktatorów i będącej o krok od sprzeniewierzenia się tradycji i odgrywania roli marionetki w ręku bezbożnych demagogów. Choć Rose nigdy nie zdołał odwiedzić Rosji, jej duchowa kondycja i ustrzeżenie wiary Ojców Kościoła były dla niego głównym zadaniem. Jako człowiek Zachodu, dostrzegał jednak także inne, nie mniej groźne, ideologie atakujące prawosławie, a zwłaszcza filozofie i praktyki neonihilizmu, absurdyzmu, neopogaństwa, scjentyzmu i okultyzmu, obronie przed którymi poświęcił wiele swych dzieł¹⁹.

Zatroskany o przyszłość chrześcijaństwa, a przede wszystkim prawosławia, w tym ROCOR-u²⁰, Rose skoncentrował się na apologetyce patrystycznej, przypominając piękno i prostotę nauczania Ojców Kościoła sprzed czasów wielkiej schizmy wschodniej (1054 r.) i broniąc pierwotnej czystości wiary i monastycyzmu przed wpływami postmodernizmu, liberalnego ekumenizmu, synkretyzmu i wszelkiego upolitycznienia. Źródłem inspiracji dla Serafina była także teologia św. Ignacego Brianczaninowa (1807-1867), biskupa, który mężnie bronił prawosławie przed „pokusami i błędami współczesności”, jak również nauczanie wyżej wspomnianego św. Jana Maksymowicza²¹.

Za jeden z najistotniejszych aspektów wiary wymagających przypomnienia i kontemplacji, eksponowany także przez św. Ignacego Brianczaninowa, Serafin uznał patrystyczną eschatologię, czyli nauczanie o rzeczach ostatecznych i życiu duszy po śmierci, a zwłaszcza pojęcie powietrznych mytarstw, (z j. greckiego *telonia*)²², symbolizujących drogę, którą każda dusza po śmierci przechodzi przez du-

---

¹⁹ Najważniejszym z nich jest *Nihilizm. Korzenie rewolucji współczesnych czasów*, por. przypis 5.

²⁰ W anglosferze Rosyjski Kościół Prawosławny poza granicami Rosji znany jest pod akronimem ROCOR (The Russian Orthodox Church outside of Russia). W maju 2007 r. został podpisany akt pełnej jedności ROCOR z Patriarchatem Moskwy, który dla wielu wyznawców prawosławia, z racji zależności Moskwy od władzy Putina wywodzącej się ideologicznie z reżimu sowieckiego, jest niepowetowaną utratą niezależności Cerkwi poza Rosją i odstępstwem od wiary, por. V. Moss, *The Battle for the Russian Orthodox Church...*, op.cit., s. 560.

²¹ S. Rose, *Preface*, [w:] *The Soul after Death*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 2020, s. xiv-xv. Jedyński polski przekład tego kluczowego dzieła został, jak się zdaje, dokonany przez Ojca Jarosława Kadyłę, z Prawosławnego Monasteru Ujkowice, koło Przemyśla, por. <https://www.monastrujkowice.pl/wydawnictwa/item/dusza-po-smierci>.

²² Słowo *telonium* oznacza w j. greckim oraz łacinie komorę celną; liczba mnoga to *telonia*, por. *Słownik języka łacińskiego*, [w:] <https://www.online-latin-dictionary.com/latin-english-dictionary.php?parola=telonium>.

chowe komory celne okupowane przez demony zanim zapadnie sąd nad jej wiecznym losem²³. Serafin wpisuje rzeczywistość mytarstw w prawosławny (i katolicki) dogmat o sądzie szczegółowym, poprzedzającym Sąd Ostateczny²⁴. Powietrze uważa za strefę działania demonów, nieustannie krążących po świecie, kuszących żyjących i czyhających na dusze zmarłych, by porwać je do piekła, i powołuje się na słowa Pisma Świętego, na przykład II Listu św. Pawła do Efezjan (2, 2), w którym Szatan nazwany jest „księciem sił powietrza”, strąconym bezpowrotnie z niebiańskich wyżyn i stojącym wraz z demonami na drodze każdej duszy do Boga²⁵.

Co ciekawe, katolicka egzegeza tego fragmentu ujęta w Biblii Tysiąclecia określa wiarę w obecność złych duchów w przestrzeni powietrznej jako wierzenie starożytne, dotyczące dawnych, nieaktualnych wyobrażeń („Starożytność uważała powietrze za sferę działania złych duchów”)²⁶, który to pogląd podziela także część teologów prawosławnych²⁷. Wyjaśniając nauczanie o mytarstwach i apelując o jego ożywienie i akceptację, Serafin przytacza także inne stwierdzenie Apostoła Narodów: „Nie toczyliśmy bowiem walki przeciw krwi i ciału, lecz przeciw Zwierzchnościom, przeciw Władzom, przeciw rządcom świata tych ciemności, przeciw pierwiastkom duchowym zła na wyżynach [powietrznych – wtrąc. A.Ch.P.]”.

Serafin ubolewa, iż nauczanie Ojców Kościoła o duszy po śmierci, a zwłaszcza o mytarstwach, zostało pod wpływem idei Oświecenia poddane krytyce, zwątpieniu i wręcz odrzuceniu, i uznane jest w wielu kręgach samej Cerkwi za przestarzałe i ludyczne²⁸. Ojciec Michael Azkoul, na przykład, współczesny teolog prawosławny z Nowego Jorku, oskarża Serafina o neognostycyzm, nazywając mytarstwa „mitem” i herezją²⁹. W Kościele prawosławnym nadal trwa debata dotycząca teolo-

²³ S. Rose, *The Soul after Death...*, op.cit., s. 65.

²⁴ Ibidem, s. 84.

²⁵ Ibidem, por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Biblia Tysiąclecia*, Poznań, Wydawnictwo Pallotinum, 2003, [w:] <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1029>. [Wszystkie cytaty z Biblii w tym artykule pochodzą z tegoż przekładu – A.Ch.P.]

²⁶ Św. Paweł, *II List do Efezjan*, (2, 2), ibidem.

²⁷ Do prawosławnych sceptyków krytykujących pojęcie mytarstw należą np. arcybiskup Ottaawy Lazar Puhalo (*The Soul, the Body and Death*, 2010), którego interpretacja została jednak uznana za błędną, jeszcze za życia Serafina, przez Synod Biskupów Prawosławnych ROCOR w 1980 r., [w:] http://orthodoxinfo.com/death/tollhouse_debate.aspx. Innym sceptykiem jest obecnie C.J.S. Hayward, teolog z Kalifornii (*What Makes Me Uneasy About Fr. Seraphim (Rose) and His Orthodox Fundamentalist Followers?* <https://cjsghayward.com/seraphim/>) Do zwolenników teologii Ojca Serafina można zaliczyć m.in. św. Jana Maksymowicza i Metropolitę Porfirije, obecnego Patriarchę Serbskiego Kościoła Prawosławnego, któremu od 2000 r. podlega monaster w Płatynie, por. Porfirije, *Grounded in the Beginning: Father Seraphim Rose and the Patristic View of Creation*, [w:] http://www.spc.rs/eng/grounded_beginning_father_seraphim_rose_and_patristic_view_creation.

²⁸ S. Rose, *Preface*, [w:] *The Soul after Death...*, op.cit., s. xii.

²⁹ M. Azkoul, *The Toll-House Myth: The NeoGnosticism of Fr. Seraphim Rose*, Dewdney, B.C., Synaxis Press, 2005.

gii Serafina³⁰, lecz, mimo rozbieżności zdań i kontrowersji, niewątpliwym skutkiem myśli Rose'a są ożywione studia nad tradycją patrystyczną, rewizja współczesnej eschatologii oraz troska o ustrzeżenie i pielęgnowanie przekazu Ojców Kościoła.

W swym dziele *Dusza po śmierci* Serafin próbuje dowieść, iż wiara w powietrzne bytowanie złych duchów i w mytarstwa jest żywo obecna zarówno w nauce Ojców Kościoła, jak i w objawieniach wielu eremitów i mistyków. Zalicza do nich, posiłkując się źródłowymi tekstami, m.in. świętych: Atanazego Wielkiego, Antoniego, Jana Chryzostoma, Makarego Wielkiego, Izajasza Pustelnika, Hezychiusza z Synaju, Grzegorza Wielkiego, Efraima z Syrii, Jana Damasceńskiego, Cyryla, Bazylego i Teodorę, której droga przez dwadzieścia powietrznych mytarstw została szczegółowo opisana św. Grzegorzowi, zapisana przez św. Bazylego oraz utrwalona w prawosławnej ikonografii³¹. Ponadto Serafin podaje świadectwa dotyczące rzeczywistości duchowej mytarstw zaczerpnięte ze spuścizny św. Ignacego Brianczaninowa, który odwołuje się również do innych świętych: Eustratiusza i Nifona z Cypru, Symeona, czy Jana z Aleksandrii³².

Ważnym wkładem Ojca Serafina do teologicznej refleksji dotyczącej mytarstw jest także wzbogacenie literatury o świadectwa mistyczne pochodzące z Zachodu, w większości nieznane poprzednio w Cerkwi z racji różnic językowych. Serafin zauważa, iż, choć w piśmiennictwie Kościoła Zachodniego nie stosowany jest ani termin „mytarstwa”, ani jego synonimy (greckie *telonia* czy angielskie *aerial toll-houses*), to jednak opisy powietrznych stacji odnaleźć można w przekazie wielu anglosaskich i celtyckich świętych pierwszych wieków chrześcijaństwa, m.in. Kolumbana z Irlandii, Adamnana i Bonifacego³³.

Przedstawiając symbolikę mytarstw, Serafin pisze, iż zaraz po śmierci ciała, dusza wiedziona przez anioły (zwykle dwa: Anioła Stróża i Anioła Spotkania), przechodzi przez powietrzne przestrzenie pełne upadłych duchów, które zatrzymują duszę i zajadłe wypominają przy każdej „stacji” wszystkie jej grzechy, domagając się dla niej potępienia, na co anioły odpowiadają wykazem wszystkich zasług i dobrych uczynków duszy³⁴. Mytarstwa to zatem wizualny obraz i materialny symbol rzeczywistości duchowej, oznaczający konieczność zapłaty i zdania rachunku ze wszystkich czynów, myśli i słów dokonanych przez duszę podczas jej ziemskie-

---

³⁰ Jednym z przejawów debaty i głosem popierającym teologię Serafina jest artykuł Ojca Jeremiasza McKemy: *Toll Houses: Truth or Lie? Unnecessary Controversy*, [w:] <https://www.orthodoxroad.com/toll-houses-truth-or-lie/>.

³¹ S. Rose, *The Soul after Death...*, op.cit., ss. 70-75. Fresk przedstawiający mytarstwa św. Teodory znajduje się w założonym w X w. klasztorze św. Jana z Riły w Bułgarii, por. <https://pravoslavie.ru/102119.html>.

³² Ibidem, s. 76.

³³ Ibidem, ss. 76-78.

³⁴ S. Rose, *The Soul after Death...*, op.cit., ss. 32-33.

go życia. Serafin broni teologii mytarstw od oskarżeń o ich ludowy i magiczny charakter, twierdząc, iż wiara w telonie wypływa z wiary w sąd szczegółowy, w sprawiedliwość i miłosierdzie Boże, a także w istnienie aniołów i demonów, które uczestniczą w tymże sądzie³⁵.

Spoglądając na pojęcie mytarstw z perspektywy Kościoła rzymskokatolickiego, z jednej strony zauważyć należy świadectwa świętych przedschizmatycznych, które, zdaniem Serafina, jednogłośnie przekazują prawdę o teloniach, a z drugiej należy dokonać konfrontacji z katolickim dogmatem o czyścicu, uważanym przez Cerkiew za herezję. Ten zasadniczy problem teologiczny nie jest, oczywiście, przedmiotem tychże rozważań, jednak warto krótko odnieść się do głosu teologów katolickich na temat mytarstw. Jeden z nich, ojciec Jacek Salij, dominikanin, (ur. w 1942 r.), nazywa Serafina Rose'a kulturowym „epigonem XIX w. słowianofilów i ich alergii na zgniły Zachód” i ubolewa nad antykatolickimi akcentami myśli Rose'a, które, być może pochodziły z braku znajomości teologii katolickiej, z liberalizmu kultury amerykańskiej i błędnego przekonania o odejściu Rzymu od pierwotnej tradycji na rzecz „postępu”³⁶.

Ojciec Jacek podkreśla jednak odmiennność i zarazem prawowitość obu płuc Kościoła: wschodniego i zachodniego, którą uznał już św. Atanazy, i wysuwa stwierdzenie, że obie „[...] doktryny o pokucie pośmiertnej, jaką Bóg w swoim miłosierdziu umożliwia tym, których śmierć zastała jako należących do Niego, a jednak jeszcze nie do końca uwolnionych od grzechu” wydają się nie tylko paralelne, lecz również komplementarne: „[...] na Zachodzie prawdę tę wyraża nauka o ogniu oczyszczającym, który skrótowo przyzwyczailiśmy się nazywać czyścicem, na Wschodzie – nauka o teloniach [mytarstwach – wtrąc. A.Ch.P.], czyli o komorach celnych, przez jakie musi przejść dusza, żeby zostawić diabłu i jego aniołom wszystko, co do nich należy”³⁷. Stając w obronie myśli Rose'a, Salij wnioskuje, iż treść prawosławnej doktryny o mytarstwach jest „jednoznacznie chrześcijańska”, a jedynie „materia obrazu [została – wtrąc. A.Ch.P.] przejęta od pogan”³⁸.

Na potwierdzenie zbieżności katolickiej wiary w czyścic i prawosławnej wiary w mytarstwa, postulowanej przez Ojca Salija, można przytoczyć świadectwo św. Faustyny Kowalskiej, która w swym Dzienniczku w dniu 12 maja 1935 roku opisuje wizję śmierci nieznanego sobie osoby:

„Wtem ujrzałam pewną duszę, która się rozłączała od ciała w strasznych mękach. O Jezu, kiedy to mam pisać, drzę cała na widok okropności, które świadczą przeciw

³⁵ Ibidem, s. 81.

³⁶ J. Salij, *Co nam mówi Ojciec Serafin Rose?* „Fronda. Portal Poświęcony” 2017, [w:] <https://www.fronda.pl/a/o-salij-co-nam-mowi-o-serafin-rose,101572.html>

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

niemu... Widziałam, jak wychodziły z jakiejś otchłani błotnistej dusze małych dzieci i większych, jakie dziewięć lat; dusze te były wstrętne i obrzydliwe, podobne do najstraszniejszych potworów, do rozpadających się trupów, ale te trupy były żywe i głośno świadczyły przeciw duszy tej, którą widzę w skonaniu; a [...] jest to dusza, która była pełna zaszczytów i oklasków światowych, a których końcem jest próżnia i grzech. Na koniec wyszła niewiasta, która trzymała jakby w fartuchu łyzy i ta bardzo świadczyła przeciw niemu. O godzino straszna, w której widzieć trzeba wszystkie czyny swoje w całej nagości i [nędzy]; nie ginie z nich ani jeden, wiernie towarzyszyć nam będą na sąd Boży. Nie mam wyrazów, ani porównań na wypowiedzenie rzeczy tak strasznych, a chociaż zdaje mi się, że dusza ta nie jest potępiona, to jednak męki jej nie różnią się niczym od mąk piekielnych, tylko jest ta różnica, [że] się kiedyś skończą³⁹.

Tego właśnie dnia, jak się później okazało, odszedł do wieczności Józef Piłsudski. Spowiednik i kierownik duchowy Siostry Faustyny, ksiądz Michał Sopoćko, powiązał datę widzenia z dniem śmierci Marszałka i słowami, które Chrystus miał przekazać zakonnicy: „Patrz, czym kończy się wielkość tego świata”⁴⁰. Wizja Faustyny dotyczyła, jak się zdaje, sądu szczegółowego nad tą duszą, którego opis, w ujęciu prawosławnym, przypomina telonie. Zapytana przez spowiednika o rozstrzygnięcie sądu szczegółowego nad tą duszą, polska mistyczka odrzekła: „Zdaje się, miłosierdzie Boże za przyczyną Matki Boskiej zwyciężyło”⁴¹.

Powracając do spuścizny teologicznej Ojca Serafina, którego czterdziesta rocznica śmierci przypada w tym roku, drugiego września w kalendarzu gregoriańskim, należy podkreślić, iż trudno przecenić jej znaczenie dla odnowienia i ożywienia wiary w Kościele prawosławnym i ponownego odkrycia tradycji patrystycznej. Czczony przez wielu wiernych prawosławnych i uchodzący za błogosławionego, Serafin, według zapowiedzi Ojca Haywarda, ma być wkrótce kanonizowany⁴².

Przekaz Ojca Rose’a kierowany do współczesnego człowieka przypomina nieco Augustiańską drogę do wiary, przez hedonizm i moralną degrengoladę do wielkiej gorliwości i ascezy, i jest w pewnym sensie „głosem wołającego na pustyni”⁴³, z odludzia północnej Kalifornii, w obronie wiary pierwszych chrześcijan

---

³⁹ F. Kowalska, *Dzienniczek: Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Zeszyt I, Warszawa, Wydawnictwo Promic, 2016, ss. 425-426. Oba wtrącenia pochodzą od redaktora Dzienniczka, Ojca Józefa Żukowicza, jezuitę.

⁴⁰ M. Sopoćko, *Moje wspomnienia o śp. Siostrze Faustynie*, Białystok, 27 stycznia 1948, „Orędzie Miłosierdzia” 2000, nr 34-36, 2001, nr 37-40, Zgromadzenie Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia, Kraków-Lagiewniki, por. <https://www.faustyna.pl/zmbm/bl-ks-michal-sopocko/>.

⁴¹ Ibidem.

⁴² C.J.S. Hayward, „What Makes Me Uneasy About Fr. Seraphim...” 2016, [w:] <https://cjsheyward.com/seraphim/>, por. przypis 27.

⁴³ *Ewangelia według św. Łukasza*, (3, 4), nawiązująca do Księgi Izajasza (40, 3-5), por. *Biblia Tysiąclecia*, [w:] <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=318>.

przed wpływami sekularyzacji, liberalizacji, (po)nowoczesności i zniewolenia ideologią totalitaryzmu. To głos skłaniający do pośpiechu: „Przygotujcie drogę Panu, prostujcie ścieżki dla Niego! [...] Drogi kręte niech się staną prostymi, a wyboiste drogami gładkimi!”⁴⁴ Owa nuta przynaglenia wybrzmiewa w znanych słowach Serafina: „Bracia, zostało mniej czasu niż sądzicie. Spieszcie się zatem czynić dzieła Boże”⁴⁵. Niepodobna, oczywiście, porównywać Serafina do św. Jana Chrzyciela, ani nazywać słów hieronmicha prorocstwem, jednak pewne elementy przepowiadania kerygmatu wiary zdają się wybrzmiewać w pismach Rose’a, przemawiającego z kręgu kultury anglosaskiej zarówno do ludzi Wschodu, jak i Zachodu.

Nie sposób nie wspomnieć zarzutów stawianych myśli Rose’a przez wielu przedstawicieli prawosławia, wytykających jej fundamentalizm, zachowawczość, konserwatyzm, antymodernizm i antyekumenizm. Ojciec Serafin był niewątpliwie zagorzałym przeciwnikiem akceptowania wpływów modernizmu i wszelkich prób modernizacji prawosławia, postrzegającym postulaty liberalizacji liturgii i teologii jako zagrożenie utraty ideału czystej wiary pierwszych chrześcijan, zachowanego w pismach patrystycznych i tradycji wczesnego monastycyzmu. Być może Serafina cechowała przesadna ortodoksyjność i upór, lecz, jak zauważają zgodnie zarówno jego krytycy, jak i zwolennicy, motywowała go autentyczna troska o ocalenie prawdziwej wiary i dziedzictwa Ojców Kościoła, według biblijnych słów, które Apostołowie przypisali samemu Chrystusowi: „Gorliwość o Dom Twój pochłonie\pożera mnie” (Psalm 69, 10; J 2, 17)⁴⁶.

Można spekulować, iż bezkompromisowość i radykalizm wiary oraz myśli Ojca Serafina wynikały z jego osobistego maksymalizmu i entuzjazmu świeżego konwertyty⁴⁷, który pragnął ustrzec od erozji i rozmycia kerygmat takiego Kościoła, jakiego dane mu było poznać i pokochać, jak również po części z kulturowego kontekstu protestantyzmu, z którego wyrósł Serafin, a który pokazał mu nader wyraźnie do jak dalekich odstępstw mogą doprowadzić podjęte, niejednokrotnie w dobrej wierze, przemiany i reformy.

Podążając tym tropem, łatwiej bodaj zrozumieć motywy polemiki, którą w latach 70. Ojciec Serafin podjął z niektórymi wybitnymi teologami prawosławia na Zachodzie, a zwłaszcza z Ojcem Aleksandrem Schmemannem (1921-1983), przedstawicielem rosyjskiej emigracji w Paryżu, a następnie od lat 50. w Nowym Jorku, którego liczne publikacje również znane były w ZSRR i innym państwach

⁴⁴ *Ewangelia według św. Łukasza*, (3, 4-5), *ibidem*.

⁴⁵ Słowa Ojca Serafina w oryginale brzmią: „Brothers: it is later than you think. Hasten, therefore, to do the work of God”, por. H. Damascene, *About the author...*, *op.cit.*, s. 278.

⁴⁶ Psalm (69, 10), por. *Ewangelia według św. Jana* (2, 17), [w:] <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=902>.

⁴⁷ Od momentu przyjęcia Eugeniusza Rose’a do Kościoła prawosławnego do jego śmierci minęło 20 lat (1962-1982). Jako hieronmich Serafin żył zaledwie 5 lat (1977-1982).

bloku wschodniego dzięki *samizdatowi* i zakazanym przez reżim audycjom w Radiu Wolna Europa⁴⁸. Serafin kwestionował zwłaszcza postulowaną przez Aleksandra rewizję Typikonu, czyli formuły cerkiewnych obrzędów⁴⁹. Dążenia reformatorskie Ojca Aleksandra wynikały z jego otwartości na inne kultury i tradycje, a także na ruch ekumeniczny, inicjowany przede wszystkim przez Kościół katolicki, z którym zetknął się bezpośrednio jako zaproszony obserwator na obradach Soboru Watykańskiego II w latach 1962-1965, a które to tendencje Serafin postrzegał jako krok ku latynizacji i liberalizacji prawosławia⁵⁰. Rose uważał, iż reforma liturgii prawosławnej „w świetle jej historycznego rozwoju i innych tradycji” ma na celu uczynienie jej mniej „wymagającą” i wygodniejszą dla „wyniszczonych duchowo” współczesnych ludzi, wychowanych w materialistycznej kulturze masowej, którą Rose doskonale znał, jako że z niej właśnie wyrósł, i której śmiertelne zagrożenia dla życia duchowego rozumiał i sam doświadczył⁵¹.

Zdaniem Ojca Serafina wyjątkowość liturgii prawosławia, która tak go zachwyciła swą głębią, podniosłością i uduchowieniem, jest skarbem, którego nie powinno się naruszyć czy modyfikować na potrzeby płytkiej współczesności⁵². Rose obawiał się także, iż wpływ postępującej lawinowo sekularyzacji, uniformizacji i umasowienia wysokiej kultury, a w szczególności praktyk religijnych, nie ograniczy się do zmian proponowanych przez Ojca Aleksandra, lecz zapoczątkuje kolejne etapy zubożenia Typikonu tak, by podążał za narastającą pauperyzacją duchowości współczesnego człowieka⁵³.

Pozostawiając teologom i innym uczonym spór o formułę prawosławia: otwartą lub zamkniętą na ducha czasu i postęp, synkretyczną lub ortodoksyjną, a być może zachowującą oba nurty, po trosze na zasadzie współistnienia przeciwieństw, takich, jak odmienne postawy ewangelicznych sióstr Marty i Marii⁵⁴, czy dwóch dróg: *vita activa* i *vita contemplativa*, trzeba przywołać także opinie zwyczajnych wyznawców prawosławia, którzy, doceniając wielką teologiczną spuściznę Ojca Schmemanna, zauważają, iż dla prostego czytelnika, pisma, które zapalają do miłości do Cerkwi i poruszają serce zapaleń żywej wiary, to zdecydowanie publikacje Serafina⁵⁵. Te ostatnie przemawiają bowiem nie tylko do erudytów, ale

---

⁴⁸ A. Schmemann, *A Voice for Our Time: Radio Liberty Talks*, Nowy Jork, Wydawnictwo Seminarium im. św. Włodzimierza, 2021.

⁴⁹ H. Damascene, *Father Seraphim Rose: His life and Works...*, op.cit., s. 484.

⁵⁰ N. Denysenko, *Liturgical Reform after Vatican II: The Impact on Eastern Orthodoxy*, Minneapolis, Augsburg Fortress Publishers, 2015.

⁵¹ H. Damascene, *Father Seraphim Rose: His life and Works...*, op.cit., s. 484.

⁵² *Ibidem*, s. 884.

⁵³ *Ibidem*, s. 485.

⁵⁴ *Ewangelia według św. Łukasza*, (10, 38-42), [w:] <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=325>.

⁵⁵ Anonimowy prawosławny czytelnik, zob. <https://fallen-leaves.org/2019/03/10/fr-seraphim-rose-part-9/>.

i zwykłych ludzi, a przez świadectwo życia, słowa i śmierci hieromnicha z Platyny inspirują i zmieniają dusze, czego dowodem jest wiele nawróceń i powołań do kapłaństwa na całym świecie⁵⁶.

Znaczna poczytność pism Ojca Serafina nie tylko na Wschodzie, lecz i Zachodzie, wynika być może z faktu, iż Rose, jako jeden z nielicznych teologów prawosławia XX wieku, nie pochodził ze środowiska prawosławnej emigracji i nie wyrósł z tradycji cerkiewnej, lecz odkrył ją dopiero, gdy znalazł się na moralnym dnie, przez co wydaje się bliższy czytelnikom Wschodu, obarczonym brzemieniem wielu dekad bezwzględego ateizmu, oraz czytelnikom Zachodu, przytłoczonym nihilizmem posthumanizmu. Paradoksalnie więc, głos Ojca Serafina to głos Amerykanina, który przestrzega przed relatywizmem i amerykańizacją; to słowo hieromnicha ascety, który z Kalifornii, symbolu przemysłu filmowego i Doliny Krzemowej, kieruje słowo pustelnika, adresowane do każdego odbiorcy i nawołujące do odnowy życia duchowego, wbrew pokusom i zniewoleniu świata.

Wymowa słów Ojca Serafina, wypływająca z gorliwości jego wiary i troski o Kościół, była istotna w czasach *samizdatu* minionego stulecia, ale jawi się nie mniejsza dziś, w dobie *samizdatu* XXI wieku⁵⁷, gdy reżim Putina spowodował zejście literatury do podziemi, gdy ścieżki Cerkwi stają się coraz bardziej kręte, gdy całkowicie upolityczniony Patriarchat Moskwy współdziała z tyranem, przyzwalając na wojnę na Ukrainie i doprowadzając do dalszego rozłamu wewnątrz Kościoła prawosławnego. Co gorsza, manipulacje Patriarchatu Moskwy reprezentowanego przez Cyryla haniebnie wykorzystują przestrogi przed moralnym zepsuciem utożsamianym z kulturą Zachodu, płynące choćby z nauczania Ojca Serafina, jako usprawiedliwienie putinowskiej wojny na Ukrainie, toczonej rzekomo z ideologią parad równości i ekspansywną herezją⁵⁸. Zdrada kerygmatu wiary, zmanifestowana przez Patriarchat Moskwy, oznacza zdeptanie istoty Kościoła i tradycji patrystycznej, o których ocalenie usilnie zabiegał Serafin. Mytarstwa przypomniane przez Rose'a przywołują rzeczywistość rozrachunku na progu wieczności za wszystkie ziemskie czyny, myśli, słowa i zaniedbania, i wybrzmiewają także w dziele św. Jan Klimaka⁵⁹, przedschizmatycznego Ojca Kościoła, który, opisując wizję telonii innego mnicha, napominał:

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ L. Aron, *Samizdat in the 21st Century: Russia's New Literature of Crisis*, „Foreign policy”, lipiec/sierpień 2009, nr 173, ss. 131-133, Slate Group, LLC, [w:] <https://www.jstor.org/stable/20684899>.

⁵⁸ Katolicka Agencja Informacyjna, *Patriarcha moskiewski Cyryl usprawiedliwia rosyjską „operację specjalną” na Ukrainie*, „Gość Niedzielny”, 7 marca 2022, [w:] <https://www.gosc.pl/doc/7392123.Patriarcha-moskiewski-Cyryl-usprawiedliwia-rosyjska-operacje>.

⁵⁹ Św. Jan Klimak odnosi się do mytarstw w swych dziele *Drabina raju*, stopień 7, sekcja 50, Kęty, Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2013.

„Nie będziemy oskarżeni, moi bracia, w momencie śmierci, o to, że nie dokonaliśmy cudów, czy o to, że nie byliśmy teologami, czy że nie mieliśmy widzeń, ale z pewnością będziemy musieli Bogu odpowiedzieć dlaczego nie płakaliśmy nieustannie nad naszymi grzechami”⁶⁰.

Literatura

- Aron L., *Samizdat in the 21st Century: Russia's New Literature of Crisis*, „Foreign policy”, lipiec\sierpień 2009, nr 173, ss. 131-133, [w:] <https://www.jstor.org/stable/20684899> [dostęp: 30.05.2022].
- Azkoul M., *The Toll-House Myth: The NeoGnosticism of Fr. Seraphim Rose*, Dewdney, Synaxis Press, 2005, 116 ss.
- Biblia Tysiąclecia, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Wydawnictwo Pallotinum w Poznaniu, 2003, [w:] <https://biblia.deon.pl/> [dostęp: 30.05.2022].
- Damascene H. (Christensen), *Editor's Preface*, [w:] Eugene (Serafin) Rose, *Nihilism. The Root of the Revolution of the Modern Age*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 2020, 6 ss.
- Damascene H., *Father Seraphim Rose: His Life and Works*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 2003, 1142 ss.
- Damascene H., *Not of This World: The Life and Teaching of Father Seraphim Rose*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 1993, 1056 ss.
- Farley L., *Appreciating Father Seraphim Rose*, 2014, [w:] <https://blogs.ancientfaith.com/notherfoundation/appreciating-seraphim-rose/> [dostęp: 30.05.2022].
- Hasło: [Samizdat] [w:] *Encyklopedia Britannica*, [w:] <https://www.britannica.com/technology/samizdat> [dostęp: 30.05.2022].
- Hayward C.J.S., *What Makes Me Uneasy About Fr. Seraphim (Rose) and His Orthodox Fundamentalist Followers*, [w:] <https://cjshayward.com/seraphim/> [dostęp: 30.05.2022].
- Katolicka Agencja Informacyjna, *Patriarcha moskiewski Cyryl usprawiedliwia rosyjską „operację specjalną” na Ukrainie*, „Gość Niedzielny”, 7 marca 2022, [w:] <https://www.gosc.pl/doc/7392123.Patriarcha-moskiewski-Cyryl-usprawiedliwia-rosyjska-operacje> [dostęp: 30.05.2022].
- Klimak J., św., *Drabina rajy*, Kęty, Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2013, 440 ss.

---

⁶⁰ Św. Jan Klimak, ibidem, stopień 7, sekcja 70.

- Kowalska F., *Dzienniczek: Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Warszawa, Wydawnictwo Promic, 2016, 730 ss.
- Łucienko K., *Pravoslavnij samizdat w Sawieckim Sajuzie*, 2004, [w:] http://www.e-vestnik.ru/history/pravoslavnij_samizdat_v/ [dostęp: 30.05.2022].
- McKemy J., *Toll Houses: Truth or Lie? Unnecessary Controversy*, [w:] <https://www.orthodoxroad.com/toll-houses-truth-or-lie/> [dostęp: 30.05.2022].
- Moss V., *The Battle for the Russian Orthodox Church*, 2016, [w:] https://www.academia.edu/25318530/THE_BATTLE_FOR_THE_RUSSIAN_ORTHODOX_CHURCH [dostęp: 30.05.2022], 561 ss.
- Porfirije, *Grounded in the Beginning: Father Seraphim Rose and the Patristic View of Creation*, [w:] http://www.spc.rs/eng/grounded_beginning_father_seraphim_rose_and_patristic_view_creation [dostęp: 30.05.2022].
- Rose E.(S.), *Nihilism. The Root of the Revolution of the Modern Age*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 2020, 123 ss.
- Rose S., *Orthodoxy and the Religion of the Future*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 1997, 242 ss.
- Rose S., *The Soul after Death*, Platyna, Wydawnictwo św. Hermana, 1987, 2020, 300 ss.
- Salij J., *Co nam mówi Ojciec Serafin Rose?* „Fronda. Portal Poświęcony” 2017, [w:] <https://www.fronda.pl/a/o-salij-co-nam-mowi-o-serafin-rose,101572.html> [dostęp: 30.05.2022].
- Scott C., *Father Seraphim Rose: His True Life and Private Letters*, Yonkers, Regina Orthodox Press, 2000, 265 ss.
- Wyszomirski T., *Kim naprawdę był O. Serafin Rose?* „Pismo Poświęcone Fronda” 2017, nr 13-14, [w:] <https://www.fronda.pl/a/kim-tak-naprawde-byl-o-serafin-rose,102148.html> [dostęp: 30.05.2022].

References

- Aron L., *Samizdat in the 21st Century: Russia's New Literature of Crisis*, “Foreign policy” lipiec\sierpień 2009, no. 173, pp. 131-133, Slate Group, LLC. Available at: <https://www.jstor.org/stable/20684899> [accessed: 30.05.2022].
- Azkoul M., *The Toll-House Myth: The NeoGnosticism of Fr. Seraphim Rose*, Dewdney, Synaxis Press, 2005, 116 pp.
- Biblia Tysiąclecia, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, [The Millennium Bible: The Old and The New Testament], Wydawnictwo Pallotinum w Poznaniu, 2003. Available at: <https://biblia.deon.pl/> [accessed: 30.05.2022].

- Damascene H. [Christensen], *Not of This World: The Life and Teaching of Father Seraphim Rose*, Platina, St. Herman Press, 1993, 1056 pp.
- Damascene H., *Editor's preface*, [in:] *Nihilism. The Root of the Revolution of the Modern Age*, E.(S). Rose, Platina, St. Herman Press, 2020, 6 pp.
- Damascene H., *Father Seraphim Rose: His Life and Works*, Platina, St. Herman Press, 2003, 1142 pp.
- Farley L., *Appreciating Father Seraphim Rose*, 2014. Available at: <https://blogs.ancientfaith.com/nooterfoundation/appreciating-seraphim-rose/> [accessed: 30.05.2022].
- Hayward C.J.S., *What Makes Me Uneasy About Fr. Seraphim (Rose) and His Orthodox Fundamentalist Followers?* Available at: <https://cjsghayward.com/seraphim/> [accessed: 30.05.2022].
- Katolicka Agencja Informacyjna [Catholic Information Agency], *Patriarcha moskiewski Cyryl usprawiedliwia rosyjską "operację specjalną" na Ukrainie* [Kirill, Patriarch of Moscow, justifies the Russian "special operation" in Ukraine], "Gość Niedzielny" [The Sunday Guest], 7 marca 2022. Available at: <https://www.gosc.pl/doc/7392123.Patriarcha-moskiewski-Cyryl-usprawiedliwia-rosyjska-operacje> [accessed: 30.05.2022].
- Klimak J. [Saint John Climacus], *Drabina raju* [The Ladder of Divine Ascent], Kęty, Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2013, 440 pp.
- Kowalska F. [St. Sister Faustina], *Dzienniczek: Miłosierdzie Boże w duszy mojej* [Diary: Divine Mercy in My Soul], Book I, Warszawa, Wydawnictwo Promic, 2016, 730 pp.
- Lutsenko X., *Prawosławnyj samizdat w Sawieckim Sajuzie* [The Orthodox Samizdat in the Soviet Union], 2004. Available at: http://www.e-vestnik.ru/history/pravoslavnyj_samizdat_v/ [accessed: 30.05.2022].
- McKemy J., *Toll Houses: Truth or Lie? Unnecessary Controversy*. Available at: <https://www.orthodoxroad.com/toll-houses-truth-or-lie/> [accessed: 30.05.2022].
- Moss V., *The Battle for the Russian Orthodox Church*, 2016. Available at: https://www.academia.edu/25318530/THE_BATTLE_FOR_THE_RUSSIAN_ORTHODOX_CHURCH, [accessed: 30.05.2022], 561 pp.
- Porphyrius, *Grounded in the Beginning: Father Seraphim Rose and the Patristic View of Creation*. Available at: http://www.spc.rs/eng/grounded_beginning_father_seraphim_rose_and_patristic_view_creation [accessed: 30.05.2022].
- Rose E.(S.), *Nihilism. The Root of the Revolution of the Modern Age*, Platina, St. Herman Press, 2020, 123 pp.
- Rose S., *Orthodoxy and the Religion of the Future*, Platina, St. Herman Press, 1997, 242 pp.
- Rose S., *The Soul after Death*, Platina, St. Herman Press, 1987,2020, 300 pp.

- Salij J., *Co nam mówi Ojciec Serafin Rose?* [What is Father Seraphin Rose Telling us?], “Fronda. Portal Poświęcony” [Fronda. The Consecrated Magazine] 2017. Available at: <https://www.fronda.pl/a/o-salij-co-nam-mowi-o-serafin-rose,101572.html> [accessed: 30.05.2022].
- Samizdat*, [in:] *Encyclopaedia Britannica*. Available at: <https://www.britannica.com/technology/samizdat> [accessed: 30.05.2022].
- Scott C., *Father Seraphim Rose: His True Life and Private Letters*, Yonkers, Regina Orthodox Press, 2000, 265 pp.
- Wyszomirski T., *Kim naprawdę był O. Serafin Rose?* [Who Was Really Father Seraphim Rose?] “Fronda, Pismo Poświęcone” [Fronda. The Consecrated Magazine] 2017, no. 13-14. Available at: <https://www.fronda.pl/a/kim-tak-naprawde-byl-o-serafin-rose,102148.html> [accessed: 30.05.2022].